

**MEDIA TILINING SOTSIOLINGVISTIK OMILLARI: O'ZBEK,
INGLIZ VA RUS GAZETA MATERIALLARI MISOLIDA**

Ochilov Muhammad Rahimjonovich

DMTT ingliz tili o'qituvchisi

+998500875488

Annotatsiya. *Maqolada o'zbek, ingliz va rus gazeta diskursida til vositalarining tanlanishiga ta'sir qiluvchi sotsiolingvistik omillar yoritiladi. Auditoriya, ijtimoiy-madaniy qadriyatlar, nashrning tahririy yo'nalishi, til aloqalari va axborotni baholash usullari tahlil qilinadi. Gazeta tilidagi farqlarni faqat milliy xususiyatlar bilan izohlash yetarli emasligi asoslanadi. Media tilining ijtimoiy mazmuni leksik tanlov, grammatik qurilish va axborot manbalarini taqdim etish orqali shakllanishi ko'rsatiladi.*

Kalit so'zlar: *media tili, sotsiolingvistika, gazeta diskursi, auditoriya, ijtimoiy-madaniy qadriyatlar, lisoniy baholash.*

KIRISH

Media tili jamiyatdagi voqea-hodisalarni yoritish, ijtimoiy munosabatlarni ifodalash va jamoatchilik muhokamasini tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Gazeta matni axborotni muayyan til vositalari orqali tartibga soladi: ayrim jihatlarni oldinga chiqaradi, voqea ishtirokchilarini nomlaydi, sabab va oqibatlar o'rtasidagi munosabatlarni belgilaydi. Shu sababli gazeta tilini o'rganishda matnning grammatik va uslubiy xususiyatlari bilan birga, uning yaratilishi hamda talqin qilinishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy sharoitlarni hisobga olish zarur. Sotsiolingvistik yondashuv til tanlovini auditoriya, ijtimoiy mavqe, madaniy qadriyatlar, kommunikativ vaziyat va institutsional munosabatlar bilan bog'liq holda tushuntiradi. Gazeta diskursida bu omillar jurnalistning so'z tanlashi, tahririyatning materialni qayta ishlashi, sarlavha tuzilishi va axborot manbalarini ko'rsatish usullarida namoyon bo'ladi. A. Bell media tilini yangilik ishlab chiqarish jarayoni

va auditoriyaga yo'naltirilgan kommunikatsiya bilan bog'liq holda o'rganadi [1].

O'zbek, ingliz va rus gazeta materiallarini qiyoslash turli tillarda ijtimoiy ma'noning qanday shakllanishini aniqlash imkonini beradi. Biroq bunday qiyosda til, nashr, janr va mavzu o'rtasidagi farqlarni ajratish talab etiladi. Masalan, rasmiy xabar bilan mualliflik sharhi o'rtasidagi uslubiy tafovut ularning turli tillarda yozilgani bilan emas, kommunikativ vazifasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun alohida matnlardagi belgilarni butun bir til yoki milliy matbuotga xos umumiy xususiyat sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

A. Bellning *The Language of News Media* asarida media tili yangilikni yaratish, tahrirlash va auditoriyaga yetkazish jarayonlari bilan bog'liq holda tadqiq etiladi [1]. Ushbu yondashuv gazeta matnini faqat jurnalistning individual nutqi sifatida ko'rish chegaralanganligini anglatadi. Nashr etilgan materialda muallif, muharrir, axborot manbasi va tahririyatning kommunikativ qarorlari o'zaro birlashadi. Demak, gazeta tilining shakllanishida institutsional omillar ham muhim ahamiyatga ega. Bellning auditoriyaga moslashish konsepsiyasida uslubiy tanlov tinglovchi yoki o'quvchiga yo'naltirilgan munosabat sifatida izohlanadi [2]. Gazeta diskursiga tatbiq etilganda bu qarash nashrning qanday o'quvchini nazarda tutayotganini o'rganishga yordam beradi. Atamalarni izohlash, murojaat shakllaridan foydalanish va murakkab ma'lumotlarni soddalashtirish auditoriya haqidagi tasavvur bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Biroq matndan anglashilgan auditoriya obrazi haqiqiy o'quvchilarning ijtimoiy tarkibi bilan aynan bir narsa emas.

R. Fowler gazeta tilini ijtimoiy voqelikning muayyan tarzda tashkil etilgan ifodasi sifatida o'rganadi [3]. Uning yondashuvi nomlash, tasniflash va baholash vositalariga e'tibor qaratish imkonini beradi. Bir ijtimoiy guruhni kasbi, huquqiy maqomi yoki jamiyatlardagi faoliyati orqali nomlash turli ma'no yo'nalishlarini yuzaga keltiradi. Shuningdek, harakat bajaruvchisini ochiq ko'rsatish yoki uni grammatik qurilishda chetga surish voqeaning talqiniga ta'sir qilishi mumkin. N. Faircloughning *Media Discourse* asarida media nutqi kengroq ijtimoiy va madaniy

jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi [4]. Ushbu qarash matn, uni ishlab chiqarish amaliyoti va ijtimoiy sharoit o'rtasidagi munosabatni o'rganishga asos bo'ladi. Axborot berish bilan o'quvchini qiziqtirish vazifalarining birlashishi gazeta matnlarida faktik bayon, suhbatga yaqin uslub va ifodali sarlavhalarining yonma-yon qo'llanishini tushuntirishga yordam beradi.

METODOLOGIYA

Maqola sotsiolingvistik talqin, qiyosiy tahlil va diskurs tahliliga asoslangan umumlashtiruvchi tadqiqot sifatida tayyorlandi. Gazeta tilini o'rganishga doir ilmiy manbalardagi qarashlar auditoriya, ijtimoiy identifikatsiya, baholash, grammatik tanlov va axborot manbalarini ko'rsatish mezonlari bo'yicha tizimlashtirildi. O'zbek, ingliz va rus gazeta matnlariga tatbiq etish mumkin bo'lgan lisoniy mexanizmlar mazmun va kommunikativ vazifa jihatidan qiyoslandi. Quyida berilgan misollar muallif tomonidan tahlilni tushuntirish maqsadida tuzilgan bo'lib, gazetadan olingan iqtiboslar hisoblanmaydi. Muayyan gazeta korpusi shakllantirilmagani sababli natijalar chastota ko'rsatkichlari yoki milliy matbuot bo'yicha statistik xulosalar sifatida taqdim etilmaydi.

NATIJALAR

Auditoriya va til vositalarining tanlanishi

Gazeta tilining sotsiolingvistik xususiyatlarini tushuntirishda auditoriya asosiy omillardan biridir. Nashr o'quvchining mavzu bo'yicha bilimini, qiziqishini va axborotga ehtiyojini hisobga olgan holda matnning murakkablik darajasini belgilaydi. Keng auditoriyaga mo'ljallangan xabarda tushuntirish talab qiladigan atamalar izohlanishi mumkin. Ixtisoslashgan materialda esa shu atamalar o'quvchiga tanish birliklar sifatida qo'llanadi. Bu holat auditoriyaga moslashish yondashuvi orqali izohlanadi [2]. Masalan, "Inflyatsiya darajasi pasaydi" hamda "Narxlarning o'sish sur'ati sekinlashdi" jumalari bir-biriga yaqin mazmunni turli shaklda ifodalaydi. Birinchi jumla iqtisodiy atamaga tayanadi, ikkinchisi esa hodisani tushuntirishga intiladi. Ularni mutlaq sinonim deb hisoblashdan oldin aniq iqtisodiy kontekst tekshirilishi lozim. Biroq bu misol atamaviy bayon va izohli bayon o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Mazkur mexanizm o'zbek, ingliz va rus gazeta

diskursining barchasini tahlil qilishda qo'llanishi mumkin. Muhim mezon matnning qaysi tilda yozilgani bilan birga, undagi bilim darajasi qanday o'quvchi uchun mo'ljallanganidir. O'quvchining yoshini yoki ta'lim darajasini faqat matn asosida aniq belgilash esa mumkin emas.

Ijtimoiy-madaniy qadriyatlar va jamoaviy mansublik

Gazeta matnida ijtimoiy-madaniy qadriyatlar ayrim tushunchalarning tanlanishi va ijobiy baholanishi orqali ifodalanadi. Oila, ta'lim, mehnat, xavfsizlik, hamjihatlik va mas'uliyat kabi tushunchalar voqeani ijtimoiy jihatdan ahamiyatli qilib ko'rsatishda ishtirok etadi. Tahlilda qadriyatni shunchaki tilga olish bilan uni asosiy baholash mezoniga aylantirish o'rtasidagi farqni ajratish zarur. "Mahallamizda yangi kutubxona ochildi" va "Hududda yangi kutubxona ochildi" jumalari o'rtasidagi tafovut bunga misol bo'ladi. Birinchi jumladagi egalik qo'shimchasi muallif va o'quvchini umumiy makonga mansub deb tasavvur qilish imkonini yaratadi. Ikkinchi jumlada esa voqea joyi nisbatan masofali shaklda ko'rsatiladi. Bu kabi birliklar jamoaviy mansublikni ifodalashi mumkin, ammo ularning qo'llanishi barcha o'quvchilar bir xil munosabat bildirganini anglatmaydi. Shuningdek, "biz", "bizning" va egalik shakllarining kimni qamrab olayotgani kontekstga ko'ra aniqlanishi kerak. Ular mamlakat aholisi, mahalliy jamoa yoki tahririyatning o'zini bildirishi mumkin.

Baholovchi leksika va sarlavha

Sarlavha voqeaning qaysi jihati muhimligini dastlabki bosqichdayoq belgilaydi. Undagi so'zlar hodisani o'zgarish, yutuq, muammo yoki xavf sifatida ko'rsatishi mumkin. R. Fowlerning yondashuvi bunday leksik tanlovlarni axborotning ijtimoiy tashkil etilishi bilan bog'liq holda o'rganishga yordam beradi [3]. Masalan, "Ta'lim tizimida o'zgarishlar joriy etildi" jumlasini voqeani nisbatan umumiy shaklda bildiradi. "Ta'lim tizimida muhim yangilanish boshlandi" shaklida esa "muhim" va "yangilanish" birliklari hodisaga baholovchi yo'nalish beradi. Bunday tanlovning asoslanganligini aniqlash uchun maqoladagi dalillar o'rganilishi lozim. Baholovchi birliklarni tahlil qilishda ularning kimga tegishli ekanini ham ajratish zarur. Jurnalistning bayoni, suhbatdoshning iqtibosi va rasmiy tashkilotning

bayonoti matnda turli ovozlari hisoblanadi. Iqtibos tarkibidagi maqtov yoki tanqidni avtomatik ravishda tahririyatning shaxsiy munosabati sifatida talqin qilish to'g'ri emas.

Grammatik qurilish va mas'uliyatning ifodalanishi

Gazeta tilida grammatik tanlov ham ijtimoiy mazmun yaratishda ishtirok etadi. Harakat bajaruvchisini gapning markaziga chiqarish yoki uni tushirib qoldirish voqea haqidagi tasavvurni o'zgartiradi. Bu jihat axborotda mas'uliyatning qanday ko'rsatilganini o'rganishda ahamiyatli [3]. "Korxona daryoga chiqindi tashladi" jumlasida harakat bajaruvchisi ochiq ko'rsatilgan. "Daryoga chiqindi tashlandi" jumlasida esa e'tibor hodisaning o'ziga qaratilib, bajaruvchi nomlanmagan. Ikkinchi qurilishning tanlanishi bajaruvchi noma'lumligi, voqea natijasining muhimligi yoki matnning ixchamlashtirilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir majhul qurilishni mas'uliyatni yashirish vositasi sifatida baholash yetarli asosga ega emas. O'zbek, ingliz va rus tillaridagi grammatik vositalar aynan bir xil bo'lmasa-da, qiyosiy tahlilda ularning kommunikativ vazifasini solishtirish mumkin. Bunda gapning asosiy ishtirokchisi kimligi va qanday ma'lumot oldinga chiqarilgani tekshiriladi.

Axborot manbalari va institutsional mavqe

Gazeta xabarida axborotning ishonchliligi uni kim bergani va manba qanday ko'rsatilgani bilan bog'liq. Rasmiy idora, mutaxassis, voqea guvohi va oddiy fuqaro matnga turli bilim hamda tajriba bilan kiradi. Ularning fikrlarini tanlash va joylashtirish axborotning ijtimoiy tuzilishini shakllantiradi [1]. "Mutaxassisning fikricha, loyiha transport qatnovini yaxshilashi mumkin" jumlasida fikr egasi va ehtimollik ko'rsatilgan. "Loyiha transport qatnovini yaxshilaydi" shaklida esa shu mazmun qat'iy tasdiq tarzida berilgan. Bu farq manbaga tayangan taxmin bilan muallif bayonidagi ishonch darajasini ajratish zarurligini ko'rsatadi. Manbalarni tahlil qilishda ularning soni bilan birga, kimlarning fikri kiritilmagani ham muhim. Biroq bunday kuzatuv nashrning qasddan cheklov qo'yanini o'z-o'zidan isbotlamaydi. Xulosa chiqarishda material janri, hajmi va tayyorlanish sharoiti hisobga olinishi kerak.

Til aloqalari va terminologik tanlov

Gazeta tilida boshqa tillardan o'zlashgan birliklar ham uchraydi. Ayniqsa, iqtisodiyot, texnologiya va raqamli kommunikatsiyaga oid materiallarda xalqaro atamalardan foydalanish masalasi muhimdir. "Startap", "platforma" va "onlayn" kabi birliklarning tahlilida ularning o'quvchiga tushunariligi hamda kontekstdagi ma'nosi tekshiriladi. O'zlashma so'zning mavjudligi har doim kod almashinuvi yuz berganini bildirmaydi. Tilga moslashgan leksik birlik bilan boshqa tildagi iboraning bevosita kiritilishi farqlanishi zarur. Qiyosiy tadqiqotda atamaning kelib chiqishidan tashqari, uning imlosi, grammatik moslashuvi va izohlanish usuli ham hisobga olinadi.

1-jadval. Gazeta tilini qiyosiy o'rganishning sotsiolingvistik mezonlari

Omil	Kuzatiladigan lisoniy belgilar	Tahlilning asosiy savoli
Auditoriya	Atama, izoh, murojaat, jumla murakkabligi	Matn qanday bilimga ega o'quvchini nazarda tutadi?
Jamoaviy mansublik	Olmosh, egalik shakli, guruh nomi	Muallif va o'quvchi o'rtasida qanday munosabat quriladi?
Baholash	Sifat, metafora, kuchaytiruvchi birlik	Voqeaga qanday baho beriladi?
Grammatik tanlov	Faol va majhul qurilish, bajaruvchining ko'rsatilishi	Kimning harakati va mas'uliyati oldinga chiqariladi?
Axborot manbasi	Iqtibos, manbaga havola, ehtimollik ifodasi	Fikr kimga tegishli va qanday ishonch darajasida berilgan?
Til aloqalari	O'zlashma, tarjima birlik, boshqa tildagi ibora	Termin qanday moslashtirilgan va tushuntirilgan?

MUHOKAMA

Tahlil gazeta tilining ijtimoiy mazmuni bitta omil bilan belgilanmasligini ko'rsatadi. Auditoriya haqidagi tasavvur, tahririy qarorlar, janr va madaniy munosabatlar birgalikda matnning shakllanishiga ta'sir qiladi. Shu bois o'zbek, ingliz va rus gazetalarini qiyoslashda bir xil mavzu va janrga mansub materiallarni tanlash muhim. Rasmiy xabarni publitsistik esse bilan solishtirish tilga oid farq bilan janrga oid farqni aralashtirib yuborishi mumkin. Milliy til va milliy qadriyatlar o'rtasidagi munosabat ham ehtiyotkor talqinni talab etadi. O'zbek tilidagi material

har doim jamoaviylikni, ingliz tilidagi material individualizmni, rus tilidagi material esa institutsional munosabatni ustun qo'yadi, degan xulosa chiqarish uchun yetarli asos yo'q. Har bir tilda turli tahririy yo'nalish, auditoriya va uslubga ega nashrlar faoliyat yuritadi. Qadriyatlar konkret matnda qanday ifodalanganiga tayanib tahlil qilinishi kerak.

Baholashning mavjudligi axborotning avtomatik ravishda ishonchsiz ekanini ham anglatmaydi. Mualliflik sharhida dalillarga asoslangan baho kommunikativ vazifaning bir qismi bo'lishi mumkin. Asosiy masala fakt, taxmin va munosabatning o'zaro qanday ajratilganidadir. Faircloughning media diskursiga yondashuvi axborot berish bilan o'quvchini jalb etish vazifalarining o'zaro munosabatini o'rganishda foydalidir [4]. Qiyosiy tahlilda tarjima masalasi alohida ahamiyatga ega. Ingliz va rus tilidagi misollarni o'zbekchada berish mazmunni tushunishni osonlashtiradi, biroq asl matndagi grammatik urg'u yoki uslubiy noziklikni to'liq saqlamasligi mumkin. Shuning uchun semantik qiyos tarjima orqali amalga oshirilsa ham, grammatik kuzatuv original matnga asoslanishi lozim.

XULOSA

Media tilining sotsiolingvistik omillari auditoriyaga yo'naltirilish, jamoaviy mansublik, ijtimoiy-madaniy qadriyatlar, tahririy amaliyot va til aloqalari orqali namoyon bo'ladi. Ushbu omillar gazeta matnida leksik tanlov, grammatik qurilish, sarlavha va axborot manbalarini ko'rsatish shakllarida kuzatiladi. O'zbek, ingliz va rus gazeta diskursini qiyoslashda lisoniy farqlarni janr hamda nashrga xos xususiyatlardan ajratish zarur. Milliy tilning o'zi matnning baholash yo'nalishi yoki ijtimoiy mazmunini to'liq belgilamaydi. Ishonchli talqin konkret matn va uning kommunikativ sharoitiga asoslanadi. Tizimlashtirilgan mezonlar gazeta materiallarini izchil o'rganishga yordam beradi. Ularni kengroq va muvofiqlashtirilgan korpusga tatbiq etish media tilidagi umumiy mexanizmlar bilan alohida nashrlarga xos tanlovlarni farqlash imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bell A. The language of news media. – Oxford: Blackwell, 1991.
2. Bell A. Language style as audience design // Language in Society. – 1984. – Vol. 13, No. 2. – P. 145–204.
3. Fowler R. Language in the news: discourse and ideology in the press. – London; New York: Routledge, 1991.
4. Fairclough N. Media Discourse. – London: Edward Arnold, 1995.